

Геополітика – геоекономіка – хронополітика

Російський погляд на проблему

Марина Шульга,

кандидат філософських наук, докторант
кафедри політології філософського факультету
Національного університету ім. Т. Шевченка

В сучасній російській геополітичній думці можна зустріти визначення геополітики як „техніки політичного проектування”. Згідно з ним, геополітика націлена на: 1) відкриття в багатоманітності географічних даних певних політичних можливостей – як позитивних, так і негативних; 2) з’ясування таких комбінацій цих даних, які дозволили б своєрідно „заземлити” деякі суспільні запити і проблеми у спосіб надання їм чітких територіальних контурів; 3) пропозицію вирішення таких проблем у формах просторового дизайну, які або пронизані відносинами протистояння/співробітництва, суперництва/кооперація, панування/підпорядкування, або ж передбачають усунення таких відносин [5, с. 178].

Визначення геополітики як виду проектної діяльності дозволяє російським вченим дещо по-іншому поглянути на традиційно проблемні стосунки геополітики з геоекономікою та хронополітикою. Фіксуючи здатність геополітики „оригінально оперувати з різномірними знаннями”, зазначене визначення знімає опозицію між класичною і сучасною геополітикою, оскільки передбачає можливість перетворення будь-якого фактора на фактор геополітичний, тобто такий, що може забезпечити перетворення географічного об’єкта на певну привабливу політичну програму, надавши простору якості „ставки” (Р. Арон).

Зважаючи на завдання такого перетворення, економічні чинники і стають геоекономічними, суто територіальні (простір як театр, за Р. Ароном) – геостратегічними, культурні – геокультурними, історичні – геоісторичними і так далі. „...варто було б уникати словесних конструкцій, які розміщують геоекономіку і геостратегію на одному таксономічному рівні з геополітикою, лишаячи останньої сенсу, і, навпаки,

використовувати контексти, які описують поєднання геостратегічних і гео економічних (а також геокультурних) прийомів і технологій для вирішення національних геополітичних завдань” [5, с. 210]. Дотримання таких акцентів зумовлюється тим, що гео економіка, як і будь-яка технологія, є ціннісно-нейтральною, а тому може використовуватися як для конституювання державного простору (гео економіка є тому передусім засобом внутрішньої геополітики), так і для його демонтажу.

Саме перше розуміння гео економіки, до речі, обстоюють і її творці. Так, Е. Люттвак, якому належить сам термін „гео економіка”, визначив її як втілення „логіки конфлікту в граматиці торгівлі” з метою забезпечення найкращої можливої зайнятості для якомога більшої частини свого населення, навіть, якщо це буде необхідно, на шкоду населенню чужих країн. Гео економіка у Е. Люттвака покликана забезпечити внутрішню згуртованість держави перед лицем економічної загрози, допомогти державі освоїти невідоме їй досі поле світової економіки, гарантувати державі підтримку в цій справі з боку її громадян.

Італійські вчені К. Жан та П. Савона тлумачать гео економіку як принцип поєднання всіх економічних настановлень і структур певної країни в єдину стратегію, що має враховувати загальносвітову ситуацію. На їх думку, гео економіка є інструментом геополітики, для якої головними акторами на міжнародній арені є держави. Оскільки суперництво між ними перемістилося з воєнно-стратегічної сфери в економічну, то постало завдання оволодіти економічним простором, який на сьогодні є глобальним. Процеси глобалізації, зазначають К. Жан і П. Савона, спричинили феномен детериторизації та дематеріалізації багатства. Тобто, територіальні кордони держави втратили своє призначення бути перешкодою в економічному сенсі й не можуть використовуватися як інструмент протекціонізму чи меркантилізму, а багатство рухається глобальними мережами, які й перетворюються на справжнє багатство країни. Перед державою постає завдання вплинути на економічну глобалізацію у власних інтересах. Якщо це завдання виявиться нерозв’язаним, то багатство або залишить територію цієї держави, або ж держава втратить свою монолітність і легітимність. Головну загрозу державі становить, отже, „втеча капіталу” з її території; особливою формою цієї „втечі” може бути підлив національної згуртованості успішнішими регіонами і містами, які все менше спираються на підтримку держави і тому не бажають спонсорувати сусідні депресивні території, утворюючи такі собі архіпелаги „з островів багатства посеред океану бідності”.

Інструментом запобігання „втечі капіталу” і має стати гео економіка, яка, використовуючи геополітичну логіку у вигляді „логіки потоків” (не лише фінансових) та геостратегію у вигляді „територіальної політичної логіки”, покликана зробити територію своєї держави найбільш

привабливою для багатства, потоки якого підпорядковані численним суб'єктам глобального економічного процесу. „В будь-якому випадку і Люттвак, і Жан з колегами мислять геоекономіку не інакше, як державний курс, що забезпечує живучість націленому в нове століття національному Левіафану” [5, с. 182].

Російські ж геоекономічні розвідки (Е. Кочетов, А. Неклеса) спрямовані переважно проти геополітики й фактично передбачають демонтаж держави як суб'єкта національних інтересів. Так, Е. Кочетов вказує на небезпеку надмірного захоплення геополітикою в світі, який зазнає глобальних зрушень. „Засліплення геополітикою”, вважає вчений, є новим видом загроз і викликів світовій спільноті, адже її адепти відстоюють пріоритет суто силових, ідеологічних способів мислення та вирішення міжнародних справ і проблем людства загалом та ігнорують економічну складову розвитку. „Ми засліплені геополітикою – на карті немає економічних кордонів, а тому ми їх не бачимо і не розуміємо, що національні утворення, вже давно розірвані економічною інтернаціоналізацією та господарською транснаціоналізацією, стали ланками окремих безперерійно працюючих глобальних відтворюючих інтернаціоналізованих циклів (ядер)” [3, с. 291]. Тоді як світ запрацював в геоекономічній системі координат, геополітика продовжує наполягати на грандіозних ідеологічних та інших міфологемах, культивувати прагнення влади на великих просторах, перетворюючи останні на однорідні „світові поля”. Новітня ж геоекономічна картина світу потребує не площинної, геополітичної панорами, а об'ємного геоекономічного атласу, де погляд на політику держав як таку, що наперед визначена географічними чинниками (геополітичний горизонт), має поступитися ідеї глобального підприємництва (геоекономічний горизонт), за якої стратегічною метою для кожної держави є участь у формуванні та перерозподілі світового прибутку. Геополітика, якщо цей термін зберігається, покликана „виправдовувати” цю мету і як така має бути переведена на рейки обґрунтування геоекономічних інтересів. „Не усвідомивши цього, ми ще довго будемо вправлятися в міфотворчості, малюючи на політичній карті світу різні цивілізаційні комбінації, конфігурації, полярності та центри сили і осі (лякаючи цим себе й інших) тощо” [3, с. 292], наближаючи тим самим світ до небезпечного роздоріжжя.

А. Неклеса констатує факт формування нового світу транснаціональних мереж – фінансових, інформаційних, неурядових організацій тощо. Статус і членство держави в такому світі визначаються не стільки її регіональною належністю, скільки відповідними соціально-економічними характеристиками, зокрема – домінуючим стилем господарської діяльності, що передбачає те чи інше джерело додаткового продукту. Сам А. Неклеса визначає чотири стилі господарювання в сучасному світі: 1) природовитратна, геосферна економіка, яка базується

на експлуатації природи як самостійного джерела додаткового продукту; 2) інноваційна економіка, де традиційна роль праці витіснена інтелектуально-творчою активністю; 3) фінансова постеконіка – управління „чужими”, залученими коштами та різними фінансовими кредитними операціями; 4) деструктивна параеконіка, яка включає звичні форми тіньової економіки, так звану трофейну економіку – процес інтенсивного розграбування створеного господарського потенціалу, а також кримінальну економіку.

Згідно з переліченими стилями господарювання, світова економіка розпадається на шість „економічних континентів”, а саме: 1) постіндустріальну Північ, яка контролює майже всю торгівельно-фінансову динаміку світу та живе за рахунок своєрідної цивілізаційної ренти; 2) високоіндустріальний Захід, національні господарства якого здатні створювати високотехнологічні вироби; 3) Новий Схід, що орієнтується на масове виробництво і поєднує торгівельний лібералізм з виробничим протекціонізмом; 4) сировинний Південь, який живе за рахунок експлуатації своїх природних ресурсів; 5) посткомуністичний світ, що перебуває в перехідному стані; 6) Глибокий Південь, який охоплює острови „транзитної державності” з її неоархаїчною та квазігосподарською активністю, транстериторіальні кримінальні консорціуми (Афганістан, Руанда, Ліберія, Сомалі), а також зони, які контролюються ззовні і в яких перебувають країни із „заниженою суверенністю”: на Балканах, на Близькому Сході (Ірак), в Африці (Сьєрра-Леоне) та в деяких частинах колишнього радянського простору (Таджикистан). Деякі країни тут, балансуючи на межі втрати своєї державності, поступово переключаються зі звичних форм соціальної і економічної діяльності на повсякденність конфлікту, збройних внутрішніх сутичок та масштабної деструктивної параеконіки. Такий світ існує за межами географічної системи координат, а тому традиційний геополітичний підхід виявляється безсилим для його пояснення.

Якщо у Е. Люттвака держава спрямовує в своїх геоекономічних цілях крупні компанії і навіть обирає серед них майбутні інструменти для своєї діяльності, то у Е. Кочетова інтереси національної геоекономіки визначають корпорації-анклави. Якщо К. Жан застерігає, що перспективні регіони слабких держав без їх підтримки є гранично вразливими в конкуренції з іноземними регіонами, які підтримуються політикою своїх сильних держав, то російська геоекономіка захищає автономне плавання конкурентно-рентабельних областей заради кон'юнктурного недовгострокового прибутку. Поєднання геоекономіки зі стратегією національної безпеки, яке обстоює Е. Кочетов, посилюється на приклад США, зауважує В. Цимбурський, свідчить лише про те, що військова потуга останніх дозволяє їх геостратегії своєрідно „нависати” над регіонами, які в даний момент становлять інтерес для американського

уряду. В цьому випадку, зазначає В. Цимбурський, слід вести мову не про „приватизацію політики”, а скоріше про спільну роботу геостратегії, геоекономіки і бізнесу на американський імперіум, бо двоєдина геополітика (геостратегія + геоекономіка) не лише прокладає шлях „своєму” бізнесу, а й тримає його в полі свого домінування. Однак, в контексті світового порядку, який схиляється до однополярності, не можна бути впевненим, що приватна політика орієнтованих на зовнішню конкуренцію анклавів, котрі виникають на землях геостратегічно слабкої держави, обов’язково сприятиме як міжнародній вазі своєї країни, так і благополуччю та спокою її громадян.

Загалом же, аналізуючи зарубіжну і російську перспективи геоекономіки, В. Цимбурський робить висновок, що перша спирається на тезу про те, що в умовах сьогочасного світу держава і її громадяни є ідеальним цілим, і їм, як цілому, потрібна стратегія, аби в цьому світі встояти. Друга ж, фіксуючи несприятливість нинішнього світу для Росії, відмовляє їй в будь-яких стратегічних можливостях і проектах. Геоекономіка без пан-ідей геополітики виявляється небезпечнішою для держави, аніж пан-ідеї геополітики без геоекономіки. Та й то, зауважує В. Цимбурський, уже німецькі геополітики 1930-х років ототожнювали *Lebensraum* народу зі сферою економічного впливу й економічних запитів, а ідеологія життєвого простору, писав свого часу Р. Арон, засвідчила перетворення простору на економічну ставку у боротьбі людських спільнот. Відтак, „проблематика просторових точок зростання економіки, скажімо, у вигляді вільних економічних зон та інтернаціоналізованих економічних анклавів, є законним предметом геоекономіки як гілки геополітики” [5, с. 209], а геоекономіка покликана виробити єдину економічну стратегію втілення запропонованих останньою територіальних контурів для певних суспільних запитів, забезпечити участь національних економічних структур та „якомога більшу зайнятість населення” (Е. Люттвак) своєї держави в процесі такого втілення, а, відтак, і підтримку цього процесу (а, отже, й розроблених *suggestive maps*) з боку населення.

Слід зазначити, що свого часу М. Терентьев у працях „Росія і Англія в Середній Азії” (1875 р.) та „Росія і Англія в Середній Азії в боротьбі за ринки” (1876 р.) фактично поєднав геополітичний аналіз середньоазійського питання з його геоекономічним аналізом, продемонструвавши тим самим невиправданість і недоцільність їх протиставлення. Торгове переважання, писав М. Терентьев, є інструментом політичного впливу, а пряма залежність останнього від торгівлі ніде так не відчувається, як в ханствах Середньої Азії. Усвідомлення цього росіянами означатиме на практиці витіснення ними Англії з її середньоазійських ринків, що можливе шляхом засвоєння справжнього смислу тієї ідеї, яка становить одну з основ англійської могутності, - ідеї вільної торгівлі. Слід враховувати, зазначав М.

Терентьев, що сама Англія перейшла до сповідування вільної торгівлі у стосунках з іншими державами лише в 40-х роках XIX століття, тобто після того, як методами жорсткого протекціонізму забезпечила небувалий розвиток власної промисловості, розуміючи при цьому, що єдиним засобом утримати в своїх руках монополію є принцип вільної торгівлі, покликаний запобігти, внаслідок дешевизни англійських товарів, промислового піднесення решти країн, в такий спосіб перетворивши їх на постачальників дешевої сировини. Саме принцип вільної торгівлі у поєднанні з політикою позичок призвів до закриття мануфактур, якими славилася Індія до встановлення в ній англійського володарювання. „Хто не чув про купівлю англійцями за великі гроші однієї чудової фабрики, що готувалася випускати локомотиви? Як тільки фабрика перейшла в розпорядження англійців – вона була відразу ж закрита!” [4, с. 198]. Тому, вважає М. Терентьев, не варто не довіряти англійцям, коли вони відверто зізнаються, що ідея вільної торгівлі та політичний її еквівалент у вигляді підтримки будь-яких народних заворушень, але з огляду на свої інтереси („бережіться, ірландські фенії, пам’ятайте 1859 рік, індійці, пам’ятайте свої „дні”, Ямаїку”) слугує їм лише засобом для безкровної боротьби з іншими націями з метою утримання за собою монополії. Зважаючи на це, держава, яка прагне досягти подібного до англійського благополуччя, не повинна ні в чому відступати від програми, що насправді передбачена ідеєю вільної торгівлі, а саме: захист і сприяння своїм фабрикам за допомогою високого тарифу; розвиток торгового флоту і лише потім – дотримання принципів вільної торгівлі. Відповідно, використання Росією ідеї вільної торгівлі в Середній Азії, на думку М. Терентьева, має включати поряд із заборонаю ввезення англійських товарів, пов’язування Росії з середньоазійськими ринками за допомогою телеграфу і залізниць, піклування про культуру бавовни та будівництва бавовняних фабрик.

Ряд російських вчених наполягає саме на такому розумінні ідеї вільної торгівлі. Так, М. Делягін зазначає, що російські ринки мають ставати більш відкритими лише по мірі зміцнення російської економіки та відновлення її конкурентоспроможності, та й то лише так, щоб сама інтенсивність конкуренції слугувала стимулом розвитку та посилення ефективності національної економіки. В іншому випадку Росія може й збереже політичну самостійність, але геополітичну вагу безсумнівно втратить. Саме погляд на геополітику як на техніку просторового проектування, на думку В. Цимбурського, дозволяє переосмислити геоekonomіку як інструмент національно-державного самоствердження передусім у спосіб актуалізації західних її смислів і конотацій як „інтегруючої стратегії для національних економічних структур”; як „геополітики” ресурсних (не лише фінансових) потоків; як „логіки конфлікту, що втілюється в граматиці торгівлі”; як „стратегії

забезпечення найкращої можливої зайнятості для свого населення”.

Крім цього, такий погляд на геополітику допомагає відкоригувати і її стосунки з хронополітикою, яка досліджує різні версії часових і стадіальних кон'юнктур, осмислюючи шанси, які з'являються у держав і суспільств через неоднорідність історичного і політичного часу та обмеження, пов'язані з такою неоднорідністю. Йдеться, передусім, про можливість зняття їх удаваної опозиційності. Адже спроектовані геополітикою *suggestive maps* мають не лише надавати культурно-історичним запитам суспільства відповідні територіальні обриси, а й забезпечувати своєчасну відповідь цього суспільства викликам історії, тобто оптимально вводити суспільство в „безпосередню очевидність” (М. Ільїн) динаміки глобального світу. „Якщо геополітика є проєкцією політичної волі на географічні контури, то хронополітика шукає підстави політичної діяльності передусім у її своєчасності з точки зору історично-політичних обставин” [6, с. 58].

Хронополітика не стільки протистоїть геополітиці, скільки допомагає останній уникнути можливих волюнтаризму та прожектерства під час конструювання своїх *suggestive maps*. У напрямі синтезу геополітичних досліджень з хронополітичними рухаються дослідження М. Ільїна. Запропонована ним геохронополітична парадигма базується на розрізненні масштабів бачення політичної дійсності у просторі й часі. Темпоральним розрізненням такого бачення – Повсякденності, що емпірично фіксує поодинокі політичні зміни-миті в масштабі годин і днів, Історії, що знає історичні події та періоди в масштабі історичних зрушень-звершень, та Хроносу, що осягає переходи від одних якісних станів і характеристик політики до інших в масштабі узагальнених тенденцій-закономірностей політичного розвитку, – відповідають аналогічні просторові горизонти. А саме: місце розвитку як простір політики в її найближчому безпосередньому огляді; регіон як узагальнені простори типу „земля”, „край”, „країна”; світ в цілому як планетарний масштаб людської ойкумени. Рівень Хроносу є основою вироблення стратегії політичного розвитку, яка полягає у визначенні оптимальних шляхів проживання суспільством своїх Повсякденності і Історії шляхом з'ясування непрожитого та нездійсненого в них. Наприклад, стратегія приєднання до „загальноцивілізаційного розвитку” передбачає не стільки засвоєння якихось формальних його атрибутів, скільки притаманних йому хронополітичних елементів, пов'язаних не з учнівським, а критичним засвоєнням чужого (не лише західного) політичного спадку шляхом з'ясуванням способів його використання в певний час і в певному місці. Це дозволить увійти в Хронос не за рахунок чергового „доленосного рішення” чи „прориву”, а завдяки стратегії „диференційованого проникнення”, спрямованої не на фіксування небувалої політичної новачії, яку в масштабі Повсякденності видно неозброєним оком, а на

з'ясування того, як, чому і навіщо відтворюється (чи може відтворитися) через неї і завдяки їй минуле. „Інколи модифікація старого, наприклад, відтворення архаїчних принципів самодержавства – під виглядом диктатури пролетаріату, кріпацтва – під назвою колективізації, демократичного централізму – під ім'ям президентської вертикалі стають важливішими сутнісними характеристиками нового стану системи, аніж поверхові новації (прапори і лозунги)” [2, с. 57 – 58].

Так, зазначає М. Ільїн, досягнення хронополітики, зокрема, японської моделі „самодержавства” та уроків ранніх модернізацій XVI - XVIII століть в Європі, можуть бути підказкою для реформування російської конфігурації влади. Оскільки розрив з традицією завжди загрожує катастрофою і потрясіннями, а традиція в Росії пов'язана саме з самодержавством, - факт функціональної тотожності царя, генерального секретаря партії та президента в усіх трьох системах правління, - потрібно останнє перетворити на своєрідну рамку нової конфігурації влади, наповнивши її новими смислами. Так свого часу вчинили японці, використавши форму реставрації автократії для забезпечення модернізаційного розвитку своєї країни. Крім цього, ідея Б. Константа про перетворення монарха на особливу проміжну владу, покликану стримувати негативні дії решти гілок влади, могла б бути застосована в Росії так, щоби президентська влада перебрала на себе роль інтегруючого політичного авторитету, який „на кшталт мікадо або монарха Б. Константа не міг би перебирати на себе якихось конкретних функцій, окрім функцій інтегратора і посередника” [1, с. 218].

Для геополітики ж підказкою з боку Хроноса може стати західноєвропейський та японський досвід постімперського розвитку і модернізації на власній основі. Йдеться, передусім, про досвід „окублення”, що його здобули Західна Європа XII - XV століть і токугавівська Японія XVII - XIX століть. Зміст „окублення” полягає в тому, що певна цивілізація, підірвавшись, але повністю не розпавшись, створює „метелика-хризаліду” - закриту систему, всередині якої на власній основі за рахунок універсалізації, створення системи договірних відносин, зміцнення корпоративності і сакральної консолідації зріють передумови для утворення суверенної територіальної держави і майбутніх модернізацій. Держава, що виходить з такого „метелика-хризаліди”, має, по-перше, внутрішню стабільність, оскільки організовує свої інтереси шляхом одночасних їх піднесення до рівня національних і конкретизації на рівні приватних та навіть індивідуальних інтересів громадян. По-друге, має міжнародну вагу за рахунок можливості, з огляду на свою внутрішню потугу та згуртованість, брати активну участь в одночасному формуванні як міжнародної системи, так і сфери своїх інтересів. Росія, зважаючи на досвід „окублення”, має, передусім, вирішити проблему створення „відносно закритого замиреного простору,

в тому числі й за рахунок всезагального прийняття ролі консолідуючої вертикалі, покликаної забезпечити духовне (ідеократичне, сакральне) санкціонування політичного порядку” [2, с. 73].

Як бачимо, визначення геополітики в якості „техніки політичного проектування” виявляється цінним (та доцільним) і в методологічному, і в практичному смислах, а тому має бути враховане як на фундаментально-теоретичному, так і прикладному рівнях геополітичних розвідок.

Література:

1. **Ильин М. В.** Альтернативные облики российской политики // Политическая Россия: предмет и методы изучения. – М., 2001.
2. **Ильин М. В.** Хронополитическое измерение: за пределами повседневности и истории // Полис. – 1996. – № 1.
3. **Кочетов Э.** Ослепление геополитикой: глобализирующийся мир и евразийский континент у опасной развилки // Безопасность Евразии. – 2001. – №4.
4. **Терентьев М. А.** Россия и Англия в Средней Азии в борьбе за рынки. – СПб., 1876.
5. **Цимбурский В. Л.** Русские и геоекономика // Pro et contra. – 2003. – Т. 8. – №2.
6. **Чихарев И. А.** Хронополитические исследования: опыт синтеза // Полис. – 2003. – №6.